

DE EENHOORN EN DE APOTHEKERS

Opvattingen omtrent de antitoxische werking van 'eenhoornhoorn' in het laatste kwart van de 16e en het eerste kwart van de 17e eeuw

W.P. GERRITSEN*

Tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw was het *cabinet de curiosités* van Laurent Catelan, apotheker te Montpellier, tot buiten de landsgrenzen vermaard.¹ De grote verzamelaar Nicolas Fabri de Peiresc gaf in een van zijn brieven hoog op van Catelans collectie.² Toen koning Lodewijk XIII in 1622 Montpellier bezocht, scheelde het weinig of hij had Catelans collectie met een bezoek vereerd, ware het niet dat 's konings lijfartsen hem dringend hadden geadviseerd van zijn voornemen af te zien omdat zij vreesden dat de sterke geuren van allerlei medicinale producten de gezondheid van de vorst zouden kunnen schaden. In 1624 bracht de Deense geleerde Caspar Bartholin een bezoek aan Montpellier om Catelans zeldzame *naturalia* te onderzoeken.

Wat kon Catelan de bezoekers van zijn kabinet tonen? Tot zijn zeldzaamste stukken behoorde de linker voorpoot van een eland, waarvan de hoef in gemalen vorm als een onovertroffen middel tegen epilepsie werd beschouwd. Bijzonder waren ook Catelans paddenstenen – karbonkel-achtige uitwassen op de kop van een pad – die werden aangeprezen als een werkzaam antidotum bij alle vormen van vergiftiging of ontsteking. Nog effectiever, maar ook zeer duur, waren stukjes mummie, afkomstig van gemummificeerde menselijke lichamen en dieren, geïmporteerd uit Egypte. En dan was er de mandragora, een plant waarvan de wortels de gestalte van een mens lijken na te bootsen. De mandragora ontspringt, naar men beweerde, uit het sperma van een gehangene dat druppelsgewijs onder de galg op de aarde valt. Wie het sap van de mandragorawortel drinkt, kan zich verzekerd achten van rijkdom, roem en – alsof dat nog niet genoeg was – van indrukwekkende seksuele prestaties.

Twee zaken uit Catelans kabinet verdienen aparte vermelding omdat hij aan elk hiervan een aparte publicatie heeft gewijd. De eerste was zijn uit het Oosten afkomstige, fabelachtig kostbare *bezoar*, een steen ter grootte van een kippenei en met een gewicht van bijna twee ons – en dat terwijl de meeste bezoars in grootte een olijf of een boon niet te boven gaan. Bij de bezoar-steen, die gold als een probaat middel tegen alle typen van besmettelijke ziekten, gaat het om een kalkachtige secretie die in de maag van bepaalde soorten geiten en schapen wordt aangetroffen. Over deze bezoar schreef Catelan in 1623

* Scaliger-hoogleraar, universiteit Leiden. E-mail: wim.gerritsen@let.uu.nl. Dit is de omgewerkte tekst van een lezing, gehouden tijdens de 25^e Farmaceutisch Historische Dag, georganiseerd door de Commissie voor de Geschiedenis van de Farmacie van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie op 5 oktober 2006 in het cultureel centrum Leeuwenbergh te Utrecht.

1 Laurent Catelan leefde van 1568-1647. Hij behoorde tot een familie van Marranen, in oorsprong Spaanse Joden die zich onder dwang tot het christendom hadden moeten bekeren, maar vaak in het geheim Joodse leefregels (sabbat, besnijdenis) trouw bleven. De familie Catelan was aan het einde van de 15e eeuw uit Catalonië naar Frankrijk geëmigreerd. Voor mijn bespreking van Catelans werk heb ik veel ontleend aan het proefschrift van Bruno Faidutti, *Images et Connaissance de la Licorne (Fin du Moyen-Age – XIX^eème siècle)*, diss. Paris XII (1996), te raadplegen via internet: <http://faidutti.free.fr/licornes/these/these.html>.

2 Zie Antoine Schnapper, *Le géant, la licorne et la tulipe. Collections et collectionneurs dans la France du XVIIe siècle* (Paris 1988) 221, n. 231. Op p.237-240 vindt men een korte karakteristiek van Peiresc als verzamelaar.

zijn *Traité de l'origine, vertus, proprieté et usage de la pierre Bezoar*. Een jaar later liet hij opnieuw een boek verschijnen, ditmaal gewijd aan een nog grotere zeldzaamheid in zijn collectie: de hoorn van een eenhoorn.³ Deze hoorn was, naar hij verzekerde, afkomstig uit het diepst van Ethiopië, en beantwoordde geheel aan de beschrijving die gezaghebbende auteurs uit de Oudheid, zoals Plinius en Aelianus, van de eenhoorn gegeven hadden. De hoorn in zijn bezit was twee el lang en – anders dan de meeste bekende exemplaren – zwart van kleur.

De Franse editie van Catelans tractaat over de eenhoorn, getiteld *Histoire de la nature, chasse, vertus, proprieté et usages de la lycorne*, is verschenen in Montpellier in 1624;⁴ het jaar daarna kwam in Frankfort een vertaling in het Duits van de pers (Catelan beweerde dat zijn boek ook in het Latijn vertaald is, maar van een Latijnse versie is in de Europese bibliotheken geen spoor te bekennen). In dit werk gaat hij uitvoerig in op de vraag of er werkelijk eenhoorns bestaan – een vraag die hij met overtuiging bevestigend beantwoordt. Maar daarover straks. Hier wil ik eerst aandacht besteden aan twee kwesties die Catelan kennelijk veel hoger zaten dan de vraag naar het bestaan van de eenhoorn. Allereerst: hoe kan men de echte eenhoornhoorn onderscheiden van de talrijke vervalsingen die door malafide handelaars worden aangeboden? En vervolgens: waarop berust de medicinale werking van eenhoornhoorn? Voor een goed begrip van het volgende is het van belang te weten dat in Catelans apotheek eenhoornhoorn in drie vormen te koop was: in kleine brokjes, verwerkt in pillen of tabletten, ofwel als een poeder, op te lossen in wijn, water of een andere vloeistof, en ten slotte in de vorm van een amulet die om de hals moest worden gedragen of langdurig in de mond moest worden gehouden. De prijs ervan lag beslist niet binnen het bereik van minvermogenden: zuiver eenhoornhoorn kostte in 1585 acht tot tien maal zijn gewicht in goud. Behalve echt eenhoornhoorn was er ook nog een wat schappelijker geprijsd alternatief of surrogaat in de handel, genaamd *unicornu fossile*. Dat was een soort schraapsel of poeder, gemaakt van vermalen fossiele botten of tanden van dieren of mensen. Sommigen hielden deze voor overblijfselen van eenhoorns die in de Zondvloed zouden zijn verdronken, maar voor anderen, rechtzinniger in de leer, stond vast dat dit laatste onmogelijk was, aangezien Gods schepping van het begin af aan volmaakt en volledig was geweest, hetgeen het uitsterven van diersoorten kortweg uitsloot.

Catelan behandelt drie experimenten met behulp waarvan men de echtheid van eenhoornhoorn – in welke vorm dan ook – kan vaststellen. Dompelt men een stukje eenhoornhoorn in koud water, dan moeten zich aan de oppervlakte ervan kleine luchtbelletjes vormen; bij valse producten blijven deze achterwege. Experiment twee: legt men een stukje eenhoornhoorn in het vuur, dan blijkt het niet te verbranden en ook geen vieze geur af te geven. Onechte eenhoornhoorn daarentegen verbrandt wel, en verspreidt daarbij een gemene stank. Het derde experiment impliceerde ook de (veronderstelde) therapeutische eigenschappen van eenhoornhoorn. Werd eenhoornhoorn, zo meende men,

3 Het meest informatieve boek over de cultuurgeschiedenis van de eenhoorn blijft Odell Shepard, *The lore of the unicorn* (London 1930; herdruk 1967). Zie ook W.P. Gerritsen m.m.v. Esther Jonker, *De eenhoorn en de geleerden. Het debat over het bestaan van de eenhoorn van de zestiende tot de negentiende eeuw*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 29 augustus – 22 september 2002 (tweede verbeterde druk, Leiden: Universiteitsbibliotheek 2003).

4 Ik heb dit zeldzame werk niet zelf kunnen inzien en moet afgaan op de uitvoerige bespreking door Faidutti (n. 1), *Images et connaissance*, die een exemplaar in de Bibliothèque Nationale te Parijs heeft geraadpleegd. Een exemplaar van de Duitse vertaling, *Ein schöner neuer Diskurs von der Natur, Tugenden, Eigenschaften und Gebrauch des Einhorn* (Stuttgart 1625) bevindt zich in de stadsbibliotheek te Bazel.

in de nabijheid van een giftig dier gebracht, dan zou dit sterven, terwijl het oppervlak van de hoorn zou gaan zweten. Voor dit experiment werden meestal padden, schorpioenen of spinnen gebruikt – dieren die men als hoogst giftig beschouwde. De Bolognese geleerde Ulysse Aldrovandi, een tijdgenoot van Catelan, beschrijft een variant van hetzelfde experiment: op een tafelblad werd met de punt van de hoorn van een eenhoorn een cirkel getrokken; binnen die cirkel werd eerst een schorpioen geplaatst en vervolgens een spin. Volgens Aldrovandi's zegsman slaagde noch de schorpioen, noch de spin erin de cirkel te verlaten; na een kwartier lang te hoop gelopen te zijn tegen de onzichtbare barrière stierven zij van uitputting.⁵

Heeft Catelan de eenhoornproducten die hij in voorraad had aan deze experimenten onderworpen? Hij zegt het niet met zoveel woorden. Wèl moet hij toegeven dat de hoorn, althans de oppervlakte ervan, maar beslist niet het merg, op de lange duur iets van zijn kracht verliest, zodat spinnen en padden, in contact gebracht met de hoorn, soms in leven blijven. Maar als men bedenkt dat Catelan zeer goed op de hoogte is van het werk van zijn zestiende-eeuwse landgenoot Ambroise Paré (1510-1590) – over wie straks meer –, een man die de anti-toxische en geneeskrachtige eigenschappen van eenhoornhoorn met kracht van argumenten had ontkend, dan ontkomt men toch niet aan de verdenking dat onze apotheker zijn zakelijke belangen heeft laten prevaleren boven zijn wetenschappelijke integriteit. Maar wat Catelan interessant maakt, is niet zozeer de – overigens moeilijk te beantwoorden – kwestie of hij in zijn aanbeveling van eenhoornhoorn als probate gifverdelger wel geheel te goeder trouw is geweest, maar eerder zijn antwoord op de vraag waaraan hij de door hem aangenomen anti-toxische werking van eenhoornhoorn toeschreef. Dit antwoord laat ons namelijk iets zien van Catelans visie op een probleem van veel wijdere strekking, de vraag naar de oorzaken van lichamelijke ziekten en de werking van geneesmiddelen.

Wat omstreeks het jaar 1600 aan vrijwel alle Europese universiteiten gedoceerd werd, was de doctrine van de vier *humoren* of lichaamsvochten, verbonden met de vier primaire kwaliteiten of eigenschappen: warm, koud, droog en vochtig. Bloed gold als warm en vochtig; gele gal (of lymfe) als warm en droog; zwarte gal als koud en droog, en slijm, ten slotte, als koud en vochtig. Deze leer stamde uit de Oudheid; de klassieke formulering ervan staat op het conto van Aristoteles. Laat-antieke autoriteiten als Galenus en Dioscorides hadden de medische toepassingen ervan tot in de kleinste details uitgewerkt. Naar hun opvattingen was elke ziekte of aandoening te verklaren als het gevolg van een overmaat aan een of meer van de vier lichaamsvochten. Genezing kwam alleen in zicht door de toediening van medicamenten die juist de tegenovergestelde eigenschappen bezaten. Weliswaar erkende de universitaire medische wetenschap het bestaan van sommige niet-samengestelde stoffen waarvan de werking niet rationeel verklaarbaar was, maar wel experimenteel vastgesteld kon worden.

Hoe stond het nu met de eenhoornhoorn, de stof die al sinds onheugelijke tijden als een effectief middel tegen alle vormen van vergiftiging was beschouwd? Wat wij hier kunnen waarnemen is te omschrijven als een overgang van magisch denken naar een poging tot rationele verklaring. Middeleeuwse vorsten hadden geen hap voedsel en geen teug

⁵ Ulysses Aldrovandus, *De quadrupedibus solidipedibus volumen integrum* (Bononiae [Bologna] 1616) 385. Overigens twijfelde Aldrovandi aan het bestaan van de eenhoorn. Als uitvoerder van dit experiment met giftige dieren noemt hij een joodse koopman in Venetië. De vermelding van het geloof van deze zegsman zou erop kunnen wijzen dat Aldrovandi reserves had met betrekking tot de betrouwbaarheid van het bericht.

wijn naar hun mond gebracht die niet eerst onderworpen was aan wat men noemde *l'épreuve de la licorne*, de 'eenhoornproef', een toetsing op vergif met behulp van een stukje eenhoorn of een flacon eenhoornpoeder. Dat eenhoornhoorn (of wat men daarvoor hield) de eigenschap bezat te gaan zweten in de nabijheid van vergif, was, zo nam men aan, een van de talloze wonderbaarlijkheden die God ten behoeve van de mens in Zijn schepping had ingevlochten. Met een dergelijke verwijzing naar Gods verborgen toelagen stelden de geleerden van de Renaissance zich niet langer tevreden; zij verlangden een rationele verklaring van het verschijnsel. Sommige medici, strenge aanhangers van de zojuist geschetste doctrine van de vier lichaamssappen, kwamen hierbij tot een verrassende, in het bijzonder voor artsen en farmaceuten onaangename, en dus in hoge mate controversiële, conclusie. Hun redenering kwam op het volgende neer: zoals er allerlei gifstoffen zijn, is het ook evident dat er allerlei vormen van vergiftiging bestaan, die zeer verschillende uitwerkingen hebben op de betrokken lichaamsvochten. Dientengevolge is het niet aannemelijk dat er één middel zou bestaan dat werkzaam zou zijn tegen alle vormen van vergiftiging. Ergo: de werkzaamheid van eenhoornhoorn als panacee tegen alle vormen van vergiftiging moet op deze humoraal-theoretische gronden ernstig worden betwijfeld.

Was er aan deze onthutsende conclusie te ontkomen? Artsen wezen op gevallen uit de literatuur en de praktijk waarin eenhoornhoorn wel degelijk het verhoopte antitoxische effect had gesorteerd. Maar het waren toch vooral de apothekers die vreesden dat de zojuist genoemde interpretatie van de humorale theorie hen zou beroven van een van de meest winstgevende producten uit hun farmacopee. Het is op dit punt dat Catelan een interessante, afwijkende positie inneemt. Hij blijkt een aanhanger te zijn van een alternatieve medische theorie, een theorie van Neoplatonische inspiratie, de zogenaamde spagyrische geneeskunde, die in de zestiende eeuw was ontwikkeld door geleerden als Paracelsus in Duitsland en Ficino in Italië.⁶ Kernpunt van deze geneeskunde is de gedachte dat overeenkomstigheden elkaar aantrekken. Elke aandoening heeft een eigen essentie, een eigen karakter, en hetzelfde geldt voor elk vergif en voor elk geneesmiddel. Naar de mening van Catelan, die zich hiervoor beroept op een (overigens allerminst representatieve) selectie van berichten van antieke en middeleeuwse autoriteiten, was de eenhoorn een buitengewoon gewelddadig en gevaarlijk dier dat zich voedt met giftig ongedierte en dat uitsluitend sterk verontreinigd water drinkt. In de hoorn van een eenhoorn concentreert zich dientengevolge een aanzienlijke dosis kwaadaardige essentie, resulterend in een virulentie die zo sterk is dat zij in staat is – op grond van het beginsel dat overeenkomstigheden elkaar aantrekken – elke vergiftiging uit het menselijk lichaam op te zuigen.... Heeft Laurent Catelan deze spagyrische theorie om zo te zeggen 'pour besoin de la cause' omarmd, met het oog op zijn zakelijke belangen, of werden zijn opvattingen gedeeld door veel van zijn collega's in de medische professies – apothekers en artsen – in Montpellier en in de rest van Frankrijk?

Iemand die van een dergelijke spagyrische verklaring van de (veronderstelde) antitoxische werkzaamheid van eenhoornproducten volstrekt niets had moeten hebben was de al eerder genoemde Ambroise Paré, de geneesheer die niet minder dan vier Franse koningen (van Frans I tot en met Hendrik III, inclusief de geduchte regentes Catharina de Medici) als lijfarts heeft gediend. Paré had geen universitaire studie doorlopen; hij was zijn loopbaan begonnen als leerling van een barbier-chirurgijn. Op grond van zijn ervaringen

⁶ Zie hiervoor Walter Pagel, 'Religious motives in the medical biology of the XVIIth century'. Deze uit 1935 daterende studie is herdrukt in idem, *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Marianne Winder ed. (London 1985).

Een portret van de Franse geneesheer Ambroise Paré zoals opgenomen in zijn verhandeling uit 1582 over (onder andere) de eenhoorn.

als chirurg op het slagveld publiceerde hij een tractaat over de behandeling van schotwonden, dat hem later de eretitel 'vader van de Franse chirurgie' zou opleveren. Al vroeg gaf hij blijk van een onafhankelijk oordeel en bij allerlei gelegenheden nam hij, ook tegenover zijn vorstelijke patiënten, krachtig stelling tegen allerlei vormen van bijgeloof en ingesleten zinloze praktijken. In 1580 – hij was toen al zeventig – behandelde hij een edelman, de ridder Christofle des Ursins, voor kwetsuren tengevolge van de val van een paard. Toen de man weer opknapte informeerde hij verbaasd waarom Paré hem geen 'mummie' te drinken had gegeven. Waarop Paré antwoordde dat de oude Egyptenaren hun doden beslist niet hadden gebalsemd om ze later door christenen te laten oppeuzelen en dat het naar zijn mening ver beneden de waardigheid van een goed christen was om de dode lichamen van heidenen te eten. Vervolgens had zijn patiënt gevraagd naar de reden waarom Paré hem geen eenhoorn had voorgeschreven? 'Eenhoorn?', had Paré geantwoord, 'Alles wat over eenhoorns wordt gezegd, is niets anders is dan een hoop verzinsels van schilders en geschiedschrijvers.' De ridder drong er met klem op aan dat Paré zijn inzichten op schrift zou stellen 'zodat de wereld niet langer [door dergelijke kwakzalverij] bedrogen zou worden' (*afin que le monde n'en fût plus trompé*). Twee jaar later verscheen, met een opdracht aan de chevalier des Ursins, Parés *Discours de la mummie, de la licorne, des venins et de la peste*.⁷

Paré begint het betrokken deel van zijn verhandeling met de vraag of de eenhoorn werkelijk bestaat. Hij citeert en parafraseert een lange rij auteurs die het dier hebben beschreven, al of niet op grond van eigen waarneming. Daaronder bevinden zich gezaghebbende schrijvers uit de Oudheid, zoals Aristoteles, Aelianus en Plinius, middeleeuwers

⁷ Ik heb gebruik gemaakt van een editie van de verzamelde werken: Ambroise Paré, *Oeuvres complètes* ..., J.-F. Malgaigne ed. (3 dln., Paris 1840-1841), III, 491-514. Parés geschriften zijn ook in het Nederlands vertaald: *De Chirurgie ende opera van alle de werken van Ambrosius Paré*, [vertaald door] Carolus Battus, medicijn ordinarius der stad Dordrecht (Amsterdam 1649). Hierin is ook Parés tractaat over de eenhoorn opgenomen. Parés *Chirurgie* is tot het eind van de achttiende eeuw in gebruik gebleven als universitair leerboek.

zoals de zoöloog Albertus Magnus en de reiziger Marco Polo, maar ook vroegmoderne reizigers zoals de Italiaan Ludovico Varthema en de Portugees Garcias ab Horto. De eerste berichtte dat hij omstreeks 1505 in Mekka in een omheinde ruimte twee eenhoorns had gezien; de tweede wist omstreeks 1550 te melden dat de eenhoorn inheems is in zuidelijk Afrika. André Thevet, cosmograaf van de Franse koning, had in zijn *Cosmographie universelle* van 1575 niet minder dan zes verschillende soorten eenhoorns beschreven, waaronder de van vis levende amfibische eenhoorn die op de Molukken voorkomt en waarvan de achterpoten met zwemvliezen zijn toegerust terwijl de voorpoten in gekloofde hoeven uitlopen.... Bij een nauwkeurige vergelijking van al deze berichten had Paré vastgesteld dat zij elkaar in zoveel details tegenspreken, dat er maar één conclusie mogelijk leek: de eenhoorn moet een verzinsel zijn.

Maar wat dan te denken – zo vervolgt hij zijn betoog – van de eenhoornhoorns die in sommige kerken of in de schatkamers van vorsten bewaard werden? Beroemd was de eenhoornhoorn van de abdij van Saint-Denis, de grafkerk van de Franse koningen; andere exemplaren berustten in de kathedraal van Straatsburg en in de San Marco in Venetië. Hij kon zich moeilijk voorstellen dat een viervoetig dier met de bouw van een paard of een geit een dergelijke meterslange lans op zijn voorhoofd zou kunnen dragen: hoe zou een dier met een dergelijke loodzware extremiteit zijn kop omhoog kunnen houden, en bovendien: hoe zou het kunnen grazen? Wat hem betreft was het dan eerder aan te nemen dat de zogenaamde hoorns in werkelijkheid uit de kop van een kolossaal groot zeemonster waren gesproten. Het was overigens niet voor het eerst dat iemand een dergelijke gedachte had geopperd. Zo had de Antwerpse arts Jan van Gorp, die zijn naam verlatijnde tot Joannes Goropius Becanus, in een in 1569 verschenen boek gemeld dat hij een aantal jaren eerder de speevormige hoorn van een zeedier had gezien, dat naar men beweerde in de buurt van IJsland was gevangen.⁸

Wat de traditionele voorstelling van de eenhoorn als een viervoetig landdier met een lange hoorn op het voorhoofd betreft, betoont Paré zich uiterst sceptisch. Maar onmiddellijk na de belijdenis van zijn ongelooft laat hij een passage volgen die deze scepsis weer onderdrukt. Op een achtal plaatsen in de Bijbel is sprake van een eenhoorn of van eenhoorns.⁹ Dat het hierbij zou kunnen gaan om een onjuiste vertaling uit de Hebreeuwse grondtaal (zoals wij nu weten dat het geval is) komt bij Paré, die vermoedelijk protestant was, niet op. Hij kiest zijn woorden omzichtig, zonder erin te slagen zijn tegenzin te verhullen: 'Zou de Heilige Schrift, waaraan wij geloof behoren te hechten, er geen melding van maken, dan zou ik niet geloven dat er eenhoorns bestaan. Maar nu de Schrift ze vermeldt, moet ik wel aannemen dat er eenhoorns zijn.' Het was deze formulering die Paré te staan kwam op een verontwaardigde reactie in een anoniem pamflet.¹⁰ 'Dat er eenhoorns zijn,' zo smaalde zijn opponent, 'is niet omdat ze in de Heilige Schrift worden genoemd, maar omdat ze werkelijk bestaan – en de Heilige Schrift bevestigt dit'.

Van geneeskrachtige of antitoxische eigenschappen van de eenhoorn is in de Bijbel geen sprake. Dit bood Paré de kans via een gedetailleerde bewijsvoering af te rekenen, naar hij

8 Joannes Goropius Becanus: *Origines Antwerpianae, sive Cimmericorum Becceselana novem libros complexa* (Antverpiae 1569) 1037-1038.

9 Zie W.P. Gerritsen: 'De eenhoorn, de Bijbel en de Physiologus. De metamorfose van een Oud-Indische mythe', te verschijnen in *Queste, Tijdschrift over Middeleeuwse Letterkunde*.

10 *Réponse au discours d'Ambroise Paré touchant l'usage de la licorne* (Paris 1583). Ik heb dit zeldzame pamflet, dat Faidutti (n. 2), *Images et connaissance*, uitvoerig bespreekt, niet kunnen inzien. Paré's repliek (*Réplique d'Ambroise Paré à la réponse faite contre son discours de la licorne*) is opgenomen in diens *Oeuvres* (zie hierboven, n. 7), III, 515-519.

hoopte voorgoed, met het hardnekkige geloof aan de werkzaamheid van eenhoornproducten. Deze bewijsvoering loopt langs drie lijnen, die ik hier aanduid met de trefwoorden 'experiment', 'autoriteit' en 'rationele argumentatie'.

Om de niet-werkzaamheid van eenhoornhoorn proefondervindelijk aan te tonen, voerde Paré de bekende proef met de giftige dieren uit. Spinnen, schorpioenen en padden bleken zich tot zijn voldoening niets aan te trekken van een cirkel, getrokken met water waarin hij een stukje eenhoornhoorn had gedompeld. Een pad in een schaal met eenhoornwater bleek na drie dagen nog niets van zijn levenslust te hebben verloren. In Paré ontmoeten wij de vroeg-moderne geleerde die zèlf experimenten uitvoert om achter de waarheid te komen – waarbij overigens eerlijkheidshalve wèl moet worden aangetekend dat hij zich kennelijk niet heeft afgevraagd of spinnen, schorpioenen en padden werkelijk zo giftig waren als men altijd had beweerd.

Ook het beweerde koken of borrelen van in water gedrenkte eenhoorn bleek, zo stelde Paré experimenteel vast, geen uitzonderlijk verschijnsel te zijn: elk poreus voorwerp zendt immers luchtbelletjes omhoog als het in water wordt ondergedompeld. En wat was het zogenaamde 'zweeten' van eenhoornhoorn anders dan doodgewone condens? Als ervaren geneesheer kent Paré de waarde van een treffende anecdote ter ondersteuning van een medisch betoog. Op de Pont au Change in Parijs woont, zo vertelt hij zijn lezers, een respectabele dame die een nering drijft in eenhoornhoorn. Zij heeft eenhoornhoorn in alle soorten en maten in voorraad. Als een speciale service voor haar klanten heeft zij een emmer water waarin een stuk eenhoorn aan een zilveren ketting hangt; ieder die erom vraagt laat zij een flesje met dat water vullen. Op een dag kwam een arme vrouw bij haar om wat eenhoornwater vragen voor haar zoontje, wiens gezicht geheel overdekt was met koortsuitslag (herpes). De emmer met eenhoornwater was echter leeg. Omdat zij de bezorgde moeder niet wilde teleurstellen, vulde de eenhoorndame het flesje van de arme vrouw met gewoon water uit de Seine. Een paar dagen later kwam de vrouw haar diep geroerd bedanken: het wonderwater had haar zoontje geheel van zijn herpes genezen. Geen betere therapie voor een hete en droge aandoening als herpes dan gewoon koud water, besluit Paré.

De tweede lijn van Paré's bewijsvoering is die 'par autorité'. Dit komt erop neer dat hij een indrukwekkende reeks uitspraken van befaamde medici aanvoert, die ofwel geen melding maken van de geneeskrachtige werking van eenhoorn, ofwel deze werking met klem ontkennen. Beroemde artsen uit de Oudheid, zoals Hippocrates en Galenus, kennen eenhoorn niet als medicament, terwijl zij wèl toepassingen van hertschoorn en ivoor aanbevelen. Volgens Paré waren de meest gerenommeerde medici van zijn eigen tijd het er onder elkaar over eens dat eenhoorn geen enkel medisch effect sorteert. Dat zij niettemin doorgaan met het voorschrijven van eenhoornhoorn laat zich eenvoudig verklaren: het is nu eenmaal zo dat de wereld bedrogen wil worden. Daar komt nog bij dat een arts die het middel niet zou voorschrijven, een kwade kans loopt op onaangename acties van de nabestaanden als een patiënt die bij zijn arts vruchteloos op een behandeling met eenhoorn zou hebben aangedrongen, kwam te overlijden.

Bij de derde betooglijn gaat het om de rede, de rationele argumentatie. Paré onderschrijft de (hierboven genoemde) humorale redenering dat het uitgesloten moet worden geacht dat eenhoornhoorn in staat zou kunnen zijn om *alle* gifstoffen, zeer divers in hun uitwerking als deze nu eenmaal zijn, met succes onschadelijk te maken.

Het valt licht te begrijpen dat Paré met zijn verhandeling over de eenhoorn zowel de artsen als de farmaceuten tegen zich in het harnas heeft gejaagd. De complete medische faculteit van Parijs viel over hem heen. De anonus die hem met een pamflet aanviel was dan ook vrijwel zeker afkomstig uit de kring van deze faculteit. Als Paré in zijn kwaliteit van lijfarts des konings geen vorstelijke bescherming had genoten, hadden de machtige heren van de faculteit hem het leven ongetwijfeld nog veel zuurder gemaakt. Een andere vraag is of zijn bestrijding van de eenhoorn als medicament succes heeft gehad. Het feit dat Laurent Catelan meer dan veertig jaar later, in zijn *Histoire ... de la lycorne*, geheel voorbij kon gaan aan Parés conclusies (die hem zonder twijfel bekend waren), laat duidelijk zien dat dit niet het geval is geweest.

Het zou nog tot 1638 duren voor de wetenschappelijke wereld het definitieve bewijs in handen had dat de zogenaamde eenhoornhoorns die op verschillende plaatsen in Europa te zien waren, en waarvan sommige al sinds eeuwen met bijzondere eerbied waren bejegend als voorwerpen van grote zeldzaamheid en magische potentie, in werkelijkheid helemaal geen hoorns waren, maar tanden. Het bleek namelijk te gaan om de stoottand van de narwal, een walvisachtig zoogdier dat zijn biotoop in de noordelijke ijszeeën vindt en dat zelden buiten de poolcirkel wordt waargenomen. De man die dit definitieve bewijs leverde, was Ole Worm, koninklijk hoogleraar in de anatomie te Kopenhagen. Hem was gevraagd uitspraak te doen in een geschil dat de apothekers van deze stad in twee kampen verdeelde. De Kopenhaagse farmaceuten lagen overhoop over de ware aard en de oorsprong van de stof die zij verkochten als eenhoornhoorn. Worms antwoord kwam in 1638 van de pers in de vorm van een Latijnse verhandeling waarin hij verslag deed van zijn onderzoek.¹¹ Hij concludeerde dat alle zogenaamde eenhoornhoorns die hij in heel Europa had onderzocht in werkelijkheid narwaltanden waren. Een volgende sectie van zijn tractaat bevatte een nauwkeurige beschrijving van een narwalschedel, inclusief de stoottand die aan één zijde uit de bovenkaak (en niet uit het *cranium*) van het dier te voorschijn komt.¹² En ten slotte liet hij aan de hand van een reeks proeven zien dat het zogenaamde 'eenhoornpoeder' volstrekt geen antitoxische of medicinale werking had. De Kopenhaagse apothekers zullen niet blij zijn geweest met Worms bevindingen, want wat bleek hun 'eenhoornpoeder' anders te zijn dan, in het gunstigste geval, fijngemalen narwaltand?

Maar wie nu zou denken dat Worms verhandeling het definitieve einde betekend heeft van het eeuwenoude geloof aan de eenhoorn en aan de antitoxische eigenschappen van de hoorn van dit imaginaire viervoetige dier – die heeft het mis. Voor de vroeg-moderne zoölogen, die permanent op zoek waren naar de systematiek van de Schepping, had de gedachte niets vreemds dat een op het land levend dier een pendant zou hebben in het rijk van de zeebewoners. Was de zeehond (die ook kon blaffen) geen mariene verschijningsvorm van de hond? Waarom zou de narwal, die Worm zo precies had beschreven, dan geen tegenhanger van de viervoetige land-eenhoorn kunnen zijn, anders gezegd: was

11 Worms verhandeling, getiteld *An os illud quod vulgo pro cornu Monocerotis venditur, verum sit Unicornu*, is opgenomen in het werk van Thomas Bartholinus, *De unicornu observationes novae* (Amsterdam 1678). Thomas Bartholinus (1616-1680) was de zoon van Caspar Bartholinus, die rond 1626 een bezoek bij Catelan in Montpellier heeft gebracht en die in 1628 een verhandeling *De unicornu eiusque affinis et succedaneis* publiceerde. Zie Gerritsen (n. 3), *De eenhoorn en de geleerden*, 41-42 en 74-78.

12 Worm bezat een vermaard rariteitenkabinet waarover in 1655 een boek is verschenen: Olaus Wormius, *Museum Wormianum, seu Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus authoris servantur...* (Leiden 1655). De titelprent brengt Worms kabinet in beeld; naast het venster links ziet men zijn narwalschedel met stoottand.

Worms narwal in werkelijkheid niet een zee-eenhoorn? En zou men dan ook niet mogen aannemen dat de hoorn van deze zee-eenhoorn dezelfde medicinale potentie zou bezitten als de hoorn van de land-eenhoorn? Vast staat dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw de markt overstromd werd met narwaltanden, zodat de prijs ervan dramatisch daalde. Vast staat eveneens dat eenhoornpoeder in de volksgeneeskunde tot in de negentiende eeuw als een gewaardeerd geneesmiddel werd gebruikt.¹³ Nog rond 1920 is in Asturië het gebruik gedocumenteerd, kinderen te beschermen voor het 'boze oog' door middel van water dat over een benen schijf, genaamd *alicorno*, werd gegoten. In Griekenland droegen kinderen een benen kruisje om de hals, dat *monokero* genoemd werd.¹⁴ Dichter bij huis, in de Duitstalige landen, is 'Im Einhorn' nog lang de traditionele naam gebleven voor een ouderwetse apotheek.

Over eenhoorns zijn talloze verhalen te vertellen. Dit wonderbaarlijke dier heeft, hoewel het niet bestaat, een eigen *niche* weten te veroveren in allerlei domeinen van de cultuur, in religie en esoterie, in wetenschap, literatuur en beeldende kunst. In dit artikel heb ik aandacht gevraagd voor een klein segmentje van dit uitgestrekte terrein van onderzoek: de farmaceutische aspecten van de eenhoorntraditie. Het oeroude en bijzonder hardnekkige geloof in de antitoxische werking van eenhoornhoorn is een constante in de geschiedenis waarvan ik hierboven enkele facetten heb belicht. De twee protagonisten van mijn verhaal, de apotheker Laurent Catelan en de chirurg Ambroise Paré, hebben elk op zijn eigen wijze stelling genomen ten opzichte van de heersende overtuiging omtrent de effectiviteit van eenhoornhoorn. Het is niet zonder ironie dat geen van beiden zijn streven met succes bekroond heeft gezien. Toen Paré in 1582 de eerste druk van zijn verhandeling redigeerde, schatte hij de prijs van eenhoornpoeder op acht maal het gewicht ervan in goud. Toen hij drie jaar later de tekst herzag om die op te nemen in zijn verzamelde werken, zag hij zich genoopt tot een correctie: de prijs van eenhoornpoeder was niet gedaald, maar in tegendeel gestegen tot tien maal het gewicht in goud. En nadat Catelan, die ongetwijfeld bereid was geweest zijn Ethiopische zwarte eenhoornhoorn voor een redelijke prijs van de hand te doen (in 1624 placht een complete eenhoornhoorn/narwalstootand omstreeks 30.000 pond op te brengen), in 1647 was overleden, werd de complete inventaris van zijn kabinet geveild voor het magere bedrag van 300 pond....¹⁵

SUMMARY

The unicorn and the pharmacists. Early modern views on the presumed anti-toxic effects of unicorn horn.

Around 1600, the age-old belief in the anti-toxic effect of unicorn horn began to be called into question. This is evidenced by the views of two well-known French pharmaceutical authorities whose publications are discussed in this paper: the surgeon Ambroise Paré

13 In het werk van Rüdiger Rober Beer, *Einhorn, Fabelwelt und Wirklichkeit* (tweede druk, München 1972) 85, wordt een aanplakbiljet van een 17e- (of 18e- ?) eeuwse Londense arts gereproduceerd, die *Unicorns Horn* aanprijst als een probaat geneesmiddel tegen een reeks kwalen, waaronder 'Scurvy, Old Ulcer, Dropsie,' 'Fainting Fits' en 'Melancholly or Sadness'.

14 Ik ontleen deze gegevens aan Beer (n. 13), *Einhorn, Fabelwelt und Wirklichkeit*, 181.

15 Gegevens ontleend aan het werk van Faidutti (n. 1), *Images et connaissance*, paragraaf 2.3, p. 16. Het is overigens onzeker of Catelans zwarte 'eenhoornhoorn' (die trouwens vermoedelijk van een antilooop of een oryx afkomstig was) bij zijn overlijden nog tot de inventaris van zijn kabinet behoorde.

(1510-1590), court physician to four French kings, and the Montpellier pharmacist Laurent Catelan (1568-1647), who owned a famous *cabinet de curiosités*. Although Paré had to accept, however reluctantly, the existence of the unicorn (since it is mentioned in the Bible), he vehemently denied the supposed medicinal effect of unicorn products. He defended his position by an appeal to ancient and contemporary authorities, by rational argumentation, and by experiment. Paré's arguments failed to convince Catelan, who adhered to an alternative, so-called spagyric, medical theory of neoplatonic inspiration, as propagated by Paracelsus and Ficino. Catelan remained convinced of the efficacy of unicorn horn, which in his view could drain the human body from any poisonous substance. The medical establishment being reluctant to give up a rewarding source of income, 'unicorn' remained much in demand as a prescription.